

Kim są Łemkowie?

Łemkowie¹ są ludem wschodniosłowiańskim, ruskim. Aleksander Brückner wywodzi etymologię słów „Rusini”, „Ruś” oraz „ruski” od ugrofińskiego wyrazu „*Ruotsi*”, które znaczy „wojownik, mieszkaniec pobrzeża”. Józef Chociszewski w *Malowniczym opisie Polski* pisał o Rusinach w następujący sposób: „Dwa szczepy słowiańskie mieszkały i mieszkają w ziemiach dawnej Polski, tj. Polacy i Rusini”. Badacze twierdzili, iż na terenie obecnej Polski, Słowacji, Ukrainy i Serbii mieszkała licząca około 1 mln 200 tys. osób społeczność karpatoruskiej proveniencji, do której zaliczano Łemków, Bojków i Hucutów. Podejmowane próby ukrajinizacji wobec tychże społeczności się nie powiodły, w gruncie rzeczy społeczności te zachowały poczucie swojej karpatoruskiej odrębności narodowej, z aspiracjami do stania się czwartym narodem wschodniosłowiańskim, obok Ukraińców, Rosjan i Białorusinów². Kwestia rozgraniczenia Łemków od ich wschodnich sąsiadów Bojków była sporna (dyskusja nad ich odmiennością trwała aż do wybuchu II wojny światowej, czyli do kresu istnienia zwartych grup górali ruskich w Polsce).

Przyjmuje się, iż nazwa *Łemko*, *Łemkowie* (rodzaj żeński *Łemkini*, *Łemkinie*) została utworzona w I połowie XIX w. na pograniczu łemkowsko-bojkowskim. Nazwa *Łemko* pojawiła się w literaturze w I połowie XIX w. i po raz pierwszy użył jej prawdopodobnie Jan Lewicki w pracy: *Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien*³ (inni badacze, m.in. Paweł Józef Szafarzyk, podają rok 1831)⁴ oraz Wincenty Pol⁵. Etymologię nazwy podaje także *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*: „Ten lud mieszka w niskim Beskidzie od źródeł Ropy po źródła Sanu. W jego gwarze spotykamy słowo: *łem* w znaczeniu tylko, w niektórych wioskach nad Osławą: *nem* albo też i stąd zowią ich Łemkami. Oni sami nazywają się Rusakami”⁶. Jako przerwisko nazwę *Łemko* odnotowano w okolicach Mukaczewa już w XIV wieku. Słowo *Łemko* pojawia się w literaturze naukowej w pracy *Etnograficke pozorowania z Uhorska* Jana Čaploviča w 1820 r. Nazwę *Łemko* spopularyzował dopiero Oskar Kolberg w swej pracy poświęconej rejonowi sanocko-krośnieńskiemu. P. J. Szafarzyk tak opisuje tę grupę: „*Limiganten* [...] uciśniona i służebna gałąź Słowian na Węgrzech wschodnich w III i IV stuleciu [...]. Nie jest, że imię L. Złożone *Limi-gantes*, co owszem bardziej jest spokrewnione z imieniem ruskich Łemków”⁷. Alexandr I. Toroński podaje, że słowo „łem” jest pochodzenia słowackiego i nie używają go żaden Rusini prócz Łemków i to od tego słowa miało dane być im przerwisko „ot to jakiś Łemko”. Słowo „łem” oznaczało więc

¹ Materiał do warsztatów opracowano na podstawie badań dr M. Kopystiańskiej, *Łemkowie i Romowie w okresie transformacji*, Kraków 2012.

² J. Lewandowski, *Czy w XX w. w Europie Środkowo-Wschodniej powstają nowe narody?*, [w:] *Wokół antropologii kulturowej*, red. M. Haponiuk i M. Rajewski, Lublin 1999, s. 42, 43.

³ J. Lewicki, *Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien*, Przemysł 1844, s. 34.

⁴ P.J. Szafarzyk, *Słowiańskie starożytności*, Poznań 2003, s. 344.

⁵ W. Pol, *Rzut oka na północne stoki Karpat*, Kraków 1851, s. 126, 127.

⁶ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. III, Warszawa 1882, s. 46.

⁷ P. J. Szafarzyk, *Słowiańskie...*, dz. cyt., s. 345.

Rusina mówiącego „nieczysto” po rusku. 1877 r. Józef Majer i Izidor Kopernicki wyliczają Huculów, Bojków i „górali bałtyckiego stoku Karpat”, ale nie znają Łemków. Dopiero w pracy tego drugiego pojawia się słowo Łemko w 1889 r. Łemkowie nazywali siebie *Rusnakami*, *Rusinami*. W spisach powszechnych z okresu zaboru austriackiego na ogół podawano za pochodzenie czy język *Rutheni*⁸.

Początkowo było to przymiotnik stosowane dla tych Rusinów, którzy w swej mowie używali słowa: *łem* w znaczeniu „tylko”. A. Brückner podaje następującą etymologię: „Łemki, Rusini podgórcy, od swego *łem* < tylko > właściwie jeno, jen, len; [...] *łem* zamiast < tylko > mówią ze Słowakami”⁹. Z czasem straciło ono charakter przymiotnika i stało się nazwą neutralną stosowaną w literaturze popularno-naukowej. Sami Łemkowie używający do samookreślenia terminu *Rusin*, *Rusnak*, powoli zaczęli przejmować tę nazwę, choć do I wojny światowej była ona prawie nieznaną. W okresie międzywojennym używali jej aktywiści łemkowscy, a po II wojnie, nazwa *Łemko* stała się dominująca i wyparła dawną nazwę *Rusnak*. Pierwotnie używali jej tylko ich sąsiedzi Bojkowie, lecz wkrótce nazwa ta się przyjęła. W. Pol określał Łemków również mianem *Czuchońców*, pisząc: „... ich nazywano, albo Sanockimi Góralami, albo też Lemkami, od przysłowka *Lem*, który używają, a który odpowiada co do znaczenia przysłówkowi »tylko« [...], właśnie wśród tych Górali Sanockich, czyli jak ich zwać chcą Lemków, leży ponad Ostawą trzy wioski w niewielkiej odległości od siebie, gdzie w jednej mówią ludzie »Lem«¹⁰. Przyjmuje się, iż nazwę Łemków na dobre utrwaliły prace A. J. Torońskijego i Seweryna Udziela z II połowy XIX wieku¹¹.

Etnogeneza Łemków

Badania nad historią Łemków i Łemkowszczyzny mają swoją bogatą treść. Najbardziej znaną w Polsce teorią powstania tej grupy etnicznej, która posiada własny język, własną kulturę i obyczaje, jest teoria tzw. migracji wołoskich¹². Teoria ta zakłada, iż począwszy od XII w. wzdłuż głównego grzbietu Karpat, z terenów dzisiejszej Rumunii rozpoczęła się wędrówka pasterzy wołoskich (tak zwana kolonizacja wołoska). Ludność ta mieszała się z ludami ruskimi zamieszkującymi tereny dzisiejszej Ukrainy, czemu sprzyjała wspólnota religijna. Była to zatem wspólnota pasterskich ludów pochodzenia bałkańskiego tzw. Wołochów, zamieszkujących pierwotnie Mołdawię i Wołoszczyznę. Ze strony Łemków teoria kolonizacji wołoskiej spotkała się z negatywnym przyjęciem¹³.

8 H. Duć-Fajfer, *Łemkowie w Polsce*, Zielona Góra 1992, s. 6-10.

9 A. Brückner, *Słownik etymologiczny ...*, dz. cyt., s. 245.

10 W. Pol, *Rzut oka na północne...*, dz. cyt., Kraków 1851, s. 127.

11 A. J. Torońskij, *Rusyny – Lemki*, „Zoria Hałyckaja” 1860, nr 2; S. Udziela, *Rozsiedlenie się Łemków*, „Wisła” 1889, t. III, s. 16.

12 Przegląd prac polskich autorów na temat kolonizacji wołoskiej podaje: K. Wolski, *Stan polskich badań nad osadnictwem wołoskim na północ od Karpat*, „Rocznik Przemyski” 1958 oraz J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, Rzeszów 1992, s. 20-25.

13 A. Kroh, *Łemkowie*, Nowy Sącz 1990, s. 6.

Teoria migracji wołoskich stwierdza, iż migracje pasterzy na terytorium dzisiejszej Polski dotarły na przełomie XIII i XIV wieku. Pasterze kierowali się na zachód, dochodząc do Beskidu Śląskiego, gdzie rozwinęło się tzw. osadnictwo na prawie wołoskim. Migracje w głąb terytorium Polski wiązały się z większą asymilacją i inkulturacją, na co miała wpływ kultura, religia, obyczaje ludności zamieszkującej rdzenną Polskę. Badacze stwierdzają, iż grupy, które dotarły najdalej na zachód, nie zachowały własnej tożsamości, jak również odrębności etnicznej i kulturowej. Pasterskiej migracji wołoskiej sprzyjała polska szlachta, która widziała w pasterzach wołoskich siłę roboczą. Wędrująca ludność coraz częściej składała się Rusinów z Zakarpacia. Wołosi przybywali również z terytorium Węgier, towarzyszyli im niekiedy Słowacy oraz rdzenni Węgrzy, nierzadko też grupy wędrowników pochodziły z Bałkanów, z gór Serbii, Albanii czy Bułgarii. Owa wielka migracja dotarła do Ziemi Krakowskiej, gdzie zaznaczyła się swoją odmienną kulturą i obyczajowością¹⁴. Na przełomie wieków XV i XVII, migracje ostatecznie ustały, wraz z tym procesem poczęły się zmieniać obyczaje ludności napływowej. Wędrowni pasterze przekształcili się w osiadłych rolników. W końcu XVI wieku istniała już większość wsi, które widać na XX-wiecznych mapach.

Z kolei, drugą teorią o pochodzeniu Łemków jest tzw. **teoria białochorwacka**, głosząca, iż Karpaty były zamieszkane przez ludność słowiańską nieprzerwanie od przynajmniej V w. Świadczą o tym wykopaliska archeologiczne w grodzie w Trzciniicy przy ujściu rzeki Ropy do Wistoki). W VII stuleciu w wyniku napływu ludności zachodniosłowiańskiej, która migrowała w poszukiwaniu bardziej żyzniejszych ziem, ludność chorwacka zajęła tereny Dalmacji. Świadczą o tym zapiski z kroniki *De administrando imperio* cesarza bizantyjskiego Konstantyna Porfirogenety¹⁵.

Historycy wielokrotnie krytykowali tę etnogenezę Łemków, ale również potwierdzali istnienie plemion Białych Chorwatów na terenie Karpat Zachodnich¹⁶. Teoria białochorwacka na potwierdzenie podaje również kronikę P. Rittera Vitezovicia (*Kronika aliti spomen vsega svijeta vikov*, 1696), który określił bardzo dokładną lokalizację wymarszu Chorwatów (Babia Góra). Cześć pisarzy (H. Paszkiewicz, P. R. Magocsi) widzi Chorwatów nad Sanem, aż do Przemyśla.

Warto odnotować, iż Adam Stanisław Naruszewicz w II tomie *Historii narodu polskiego od początku chrześcijaństwa* nazywał „Chrobacją, czyli Karpacją” województwo krakowskie i Ruś Czerwoną¹⁷. Pierwsi polscy historiografowie (Jan Potocki, Tadeusz Czacki i Joachim Lelewel) utożsamiają Chrobację (którą miał podbić Bolesław Chrobry) z Karpatami. Kraina obejmowała teren od Karpat po Dunaj, (Lelewel dołączał Czerwoną Chorwację między Bugiem i Sanem. P.J. Szafarzyk, łączył dwie koncepcje i widział siedziby Chorwatów, które niby „ciągnęły się nieprzerwanie od

14 Przyjmuje się, iż migracja wołoska na przełomie XIII-XIV wieków była w dużym stopniu migracją „zesłowiańszczonych” Wołochów, jak i Słowian opuszczających Królestwo Węgierskie, które stało się dla nich niegościnne.

15 (z łac. „O zarządzaniu imperium”), tekst dostępny w j. ros., [w:] Константин Багрянородный. Об управлении империей, [w:] http://oldru.narod.ru/biblio/kb_imp.htm.

16 J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Historia Słowian południowych i zachodnich*, Warszawa 1977.

17 A. S. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*, Warszawa 1803, t. II, s. 15-20.

wschodniej części Halickiego, gdzie Nestor i Kadłubek przypominają Chorwatów ruskich [...] na zachód zapewne po miasto Kraków, w pojedynczych zaś osadach na północ aż do czeskich Karkonoszów”^{18, 19}. Warto podkreślić, iż teoria białochorwacka jest jedną z podwalin ideologii narodowej karpatorusińskiej²⁰.

Trzecia teoria dotycząca etnogenezy Łemków korzysta z tego samego materiału faktograficznego, co teoria białochorwacka. Idzie jednak dalej, gdyż zakłada, że Białochorwaci zamieszkiwali Małopolskę aż po Kraków i jednoznacznie byli kojarzeni z Rusią Kijowską. Teoria ta do dziś ma swoich zwolenników na Ukrainie (szczególnie wśród nacjonalistów). Stąd też pochodzić ma Łemkowyna i Ruś Szlachtowska. Teorię o zepchnięciu w góry osadnictwa łemkowskiego postulowali: Mychajło Hruszewski i J. Tarnowycz²¹.

Należałoby również odnieść się do teorii polskiego historyka z okresu międzywojennego, Aleksandra Bartoszczuka²², traktującego o polskiej etnogenezie Łemków, którzy zamieszkiwali północny stok Karpat. Według tej teorii plemiona lechickie, wraz z procesem polskiej migracji za czasów Kazimierza Wielkiego, uległy rutenizacji w wyniku wpływów Cerkwi prawosławnej, języka i kultury starostwoiańskiej. Badacze zakładają, iż zdecydowana większość ludności Karpat była pochodzenia polskiego, a tylko część wołoskiego/prawosławnego²³.

18 P. J. Szafarzyk, *Słowiańskie starożytności*, dz. cyt., s. 86.

19 Kronikarz Nestor (bliższy opisywanym przez siebie czasom), jednoznacznie wskazuje Chorwatów jako protoplastów Lachów, a tym samym Polaków, pisząc w Powieści minionych lat z 1113 r. w części drugiej *O narodach słowiańskich*: „A oto jeszcze ciż Słowianie: Biali Chorwaci i Serbowie, i Chorutanie. Gdy bowiem Włosi naszli na Słowian naddunajskich i osiadłszy pośród nich ciemnieżyli ich, to Słowianie ci przyszedłszy siedli nad Wisłą i przezwali się Lachami, a od tych Lachów przezwali się jedni Polanami, drudzy Lachowie Lutyczami, inni – Mazowszanami, inni – Pomorzanami”. Nestor, *Powieść minionych lat*, tłum. i oprac. F. Sielicki., Wrocław 1999, s. 24-30.

20 Podstawy ideologii narodowej karpatorusińskiej podał po raz pierwszy Słowak Adam F. Kollár (1718-1783) w dziele *Humillium promemoria de ortu, progressu et in Hungaria incolatu gentis Ruthenicae* (1749). Kontynuatorami byli m.in.: Ioannik Bazilowicz (1742-1821) oraz Daniel Babil w *Historia Diocesana* i Ioann Pastelij (1741-1799) w *Historia Diocesis Munkatsiensis*, jak i *De origine Ruthenorum*. Obecnie przede wszystkim Paul Robert Magocsi.

21 Michaił Hruszewski w swych pracach uważał, iż Bużanie i Wołynianie należeli do plemion ruskich. Po proklamowaniu niepodległości Ukraińskiej Republiki Ludowej 25 stycznia 1918 r. M. Hruszewski został wybrany jej pierwszym prezydentem. W 1930 r. Hruszewski wraz z współpracownikami został aresztowany i oskarżony o nacjonalizm (M. Hruszewski, *Historia Ukrainy-Rusi*, [rozd. III: *Stosunki kulturalne i narodowe. Skład narodowościowy i narodowe żywioły*], [w:] *Z dziejów Ukrainy, Księga Pamiątkowa*, red. W. Lipiński, Kijów 1908, s. 28-38.

22 A. Bartoszek dokonał analizy nazwisk mieszkańców Łemkowszczyzny. Znalazł 27 198 polskich mieszkańców, podczas gdy w spisie powszechnym z 1931 r. deklarowało polską narodowość ledwie 16 652 osoby. „Oznacza to – jak twierdził – konieczność zaopiekowania się co najmniej 11 000 narodowo nieświadomionymi. [...] Można postawić twierdzenie, że większość mieszkańców Łemkowszczyzny jest polska”. *Łemkowie zapomniani Polacy, polskie osadnictwo historyczne część IV, województwo krakowskie, Łemkowszczyzna zachodnia, z mapką i 6 fotografiami*, oprac. A. Bartoszek, Warszawa 1939, s. 29.

23 Paul Robert Magocsi oraz Paul Besta zaliczyli Łemków do mniejszości autochtonicznej narodu karpatoruskiego, twierdząc, że na terenie obecnej Polski, Słowacji, Ukrainy i Serbii mieszka ok. 1200 000 ludzi o proweniencji karpatoruskiej, do której obok Łemków zaliczają się również Bojkowie i Huculi. Opisywane społeczności zachowały własną odrębność i tożsamość i nie poddały się próbom ukrainizacji. Łemkowie mają nadal poczucie swojej karpatorusińskiej odrębności narodowej oraz aspiracje do stania się czwartym narodem wschodniosłowiańskim, obok Ukraińców, Rosjan i Białorusinów (J. Lewandowski, *Czy w XX w. w Europie Środkowo-Wschodniej powstają nowe narody?*, [w:] *Wokół antropologii kulturowej*, red. M. Haponiuk i M. Rajewski, Lublin 1999, s.42-43.